

A PEREMLÉT TRAGIKUMA ÉS AZ IDEGENBE SZAKADÁS MEGPRÓBÁLTATÁSAI

VUJICSICS SZTOJÁN

Őszintén köszönöm azt a kivételes elismerést és megtiszteltetést, hogy az Újvidéki Egyetem tiszteletbeli doktorává avatott – olyan elismerésben részesítve ezzel, mely csak kivételesen juthat valakinek osztályrészül, s amelyet több évtizedes irodalom- és történelemtudományi törekvéseim legmagasabb fokozatú minősítésének tekintek.

Mladen Leskovac professzor (1904–1990), egyik megalapítója ennek az egyetemnek, valamikor régen tanulmányt írt Vitkovics Mihály pest-budai íróról (1778–1829), aki művével egyaránt tartozik mind a szerb, mind pedig a magyar irodalomhoz. Bizonyos, hogy ennek a stúdiumnak az ösztönzésére fogtam magam is a több évszázados sorsközösségben kialakult, szerb–magyar irodalmi meg más szellemi kölcsönhatások tanulmányozásába. Később, akkor már mint bensőséges, személyes és családi jó barátok, megkíséreltük feltárni ez érintkezések lényegét, egyúttal pedig a szerb frott szó fejlődéstörténetének számos sajátosságát ezeken a mi Duna-menti vidékeinken.

Annak is már több mint három évtizede, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének munkatársaiként jó együttműködést teremtettünk ezen a szakterületen a Magyar Tanszékkal, illetőleg az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv-, Irodalmi és Hungarológiai Kutatások Intézetével, s a két fél folyamatos, közös erőfeszítéseinek eredményeként létrejött az ilyenfajta összehasonlító tudományos kutatás sajátos iskolája, melyhez alapvetően Szeli István, Bori Imre, Božidar Kovaček, Bányai János járult hozzá, természetesen más kollégákkal, a szerb meg a magyar irodalom és műveltség ismerőinek, mindenekelőtt ezen egyetem tanárainak és tudományos munkatársainak támogatásával.

Az összehasonlító irodalomtudomány vagy komparatiztika – mint meghatározott tudományágazat – igyekszik a genetikai kapcsolatok mélyére hatolni, tipológiai megfeleléseket azonosítani az irodalmak – közvetlen vagy közvetett – kapcsolataiban, valamint, hogy fényt derítsen azok kölcsönhatásaira és gyümölcsöző érintkezéseire. Az irodalom és más művészetek – mint az alkotó emberi szellem megnyilvánulásainak – átfogóbb, bonyolultabb összefüggései és ezek egzakt vizsgálata már bizonyos interdiszciplináris viszonylatok vagy kapcsolatok szakterületéhez, s ezzel az irodalmon túli tudományágakhoz sorolhatók.

Az irodalomközi és más szellemi kapcsolatoknak, kölcsönhatásoknak és befolyásolásnak ebben az igen bonyolult és változatos koordináta-rendszerében, különös tekintettel az anyanyelvű nemzeti kultúra adta konstellációra, van még egy jelenség, melyet a tudomány nem definiált, nem határolt be eléggé. Ez pedig a „peremlét tragikuma”, vagyis annak az írófajtnak az esete, aki nemzet tudatával és anyanyelvével, melyen alkot, tehát teljes szellemi identitásával és alkotói mivoltával egy bizonyos irodalomhoz tartozik ugyan, de ő maga egy más, egy idegen nyelvi és intellektuális, gyakorta éppily idegen eszmei közegben, sőt egészen más geopolitikai délkörökön belül leledzik.

A nemzetétől távol élő íróra vonatkoztatva a „peremlét tragikumának” fogalma, a viszonyok bonyolult változásai révén, manapság mintha átadta volna helyét az emigráns író fogalmának, noha szemlélet kérdése, hogy a külföldön élő író emigránsnak vagy számkivetettnek tekintjük. Az utóbbi évtizedekben az efféle szerzetet disszidensnek is nevezik még, ámbar a disszidensség fogalma maga is differenciálódott és viszonylagossá vált: merthogy ez belső emigráció, vagy eszmei disszidensség is lehet a tiltakozás kifejezéséeként, sőt akár erőszakos eltávolítás formáját öltheti (mint Szolzsenjicin esetében).

Honfitársunk, Milan Kašanin (1895–1981), egyik ragyogó és mélyenszántó esszéjében a „peremlét tragikumának” ezt a gondolatát Jakov Ignjatović személyéhez fűzte.

Talán „a sors, melyet nem így neveznének, ha nem volna következetes”, akarta úgy, hogy az első modern szerb regény szerzője Szentendrén lássa meg a napvilágot, azaz messze északon, igen-igen távol az egységes szerb nemzeti területtől, szórványban, egy kicsiny, szétszórta és szétszóródott nép kultúrájának és irodalmának, egyáltalán létének és megmaradhatóságának legperemén. Ebben az ihletett esszében innen a szerb kultúrának és írott szónak az a túlságosan nagy feszítávú íve, mely az Athosz-hegytől (Sveta Gora), Hilandartól a magyarországi Szentendrétig terjed, ott, Buda fölött. Az ív túlon túl nagy mind térben, mind pedig időben, a távolság már-már legyűrhetetlen és áthidalhatatlan, és az ebből adódó feszültség alig elviselhető.

Jakov Ignjatović (1822–1889) egyáltalán nem irigylésre méltó – emberi és írói – sorsát ecsetelve, Milan Kašanin annak lényegét, bölcs élelátással, abban a feloldhatatlan dilemmában fedezte fel, amely egész életében nyomasztotta írónkat. „A szentendrei születésére büszke Jakov Ignjatović” – írja Kašanin – nemegyszer kényszerült feltenni a kérdést (egyik regényhősének szavaival), hogy mivel Szentendrén született, nem boldogtalan-e inkább, mert nem lehet más, mint szerb, viszont minden ellene szól, hogy szerb maradhasson.”

Hasonlóképpen, de hét évtizeddel később, egy Tisza-menti városban, Csongrádon születik erre a világra századunk minden bizonnyal legnagyobb szerb írója, Miloš Crnjanski (1893–1977). A földrajzi koordináták eleve elrendeltetése itt is sorsszerű: a konok, önfejű, bohémiára hajlamos, kishivatalnok apa száműzetésszámba menő hatósági áthelyezése oda, ahonnan minden szerblakta település messze van. „Az ember csak ott lehet boldog, ahol a gyermekkorát töltötte, és ahol született”, írja később Crnjanski, noha az idők homályába vesző, véletlen szülőföldjét aligha őrizhette meg az író zsenge emlékezete. Már az idegenbe szakadás nagy megpróbáltatásai után jegyezte fel: „Ahhoz, hogy belássa, milyen boldog volt valahol, az embernek tudnia kell, hogy oda többé nem térhet vissza.” Crnjanski nem véletlenül emlékeztetett rá, hogy az antik világban az idegenben való életet a halálos ítéletnél is súlyosabb büntetésnek tekintették. A civilizáció történetében pedig a száműzetés intézménye különösen az írófélékre sújtott le gyakran. Gondoljunk csak Ovidiusra és Tomiban való számkivettségére.

Borislav Pekić (1930–1992), a mai szerb irodalom egyik nagy erkölcsi tekintélye, aki itt, nemrég, önkéntes számkivettségben végezte életét Londonban, bölcsen állapította meg: „Az emigráció elválaszthatatlan része az európai történelemnek, és sajnálatos következménye Európa történelmi kényszerhelyzeteinek. A mi emigrációnk pedig, egyéneknént bármit gondolunk is száműzöttjeinkről, a mi népünk elidegeníthetetlen része” (*Levelek a messze idegenből*, 4.).

A második világháború derekán – hiszen a német csapatok már 1940 júniusában bevonultak Párizsba – a Rómában diplomáciai szolgálatot teljesítő Crnjanski így ír: „Immáron másodszer érem meg a háborút hazámtól, nemzetemtől távol, s ez nagy szerencsétlenség . . . Az ember hamarabb beleöregszik, ha életében nem boldog, sem ő maga, sem népe, melyhez vér szerint tartozik . . .”

Ebben a kíméletet nem ismerő évszázadban a szerb frott szó térképén egy olyan nehezen kibogozható kuszaság rajzolódott ki tragikusan és kitorlhelhetetlenül, melynek kiszámíthatatlan és szeszélyes koordinátáit és délköreit a „számkivettség borzongása”, egy kis nép kegyetlen balvégzete barázdálta, egy kis népé, amely önmagát nem kímélve hanyatlott romlásba, és már-már fatalisztikusan szóródott szertesztét.

Jovan Dučić a háború kellős közepén (1943-ban) hunyt el az USA-ban, ajkán a félelmetesen látomásos *Vrbas* verssoraival. Rastko Petrović, aki számára közötté és belgrádi barátai között „az idő és a tér” már korábban „eltávolodott” (1936), s aki a háború utolsó napjaiban, azaz már 1945 tavaszán belátta, hogy egész élete félresikerült, hogy mindig ilyen kibicsaklott volt, és ilyen is maradt. Szívében a hazatérés vágyával, 1949 nyarán egy banális napszúrásba halt bele Washingtonban, úgy, hogy az idegenben való kényszerű tartózkodásának első pillanatától fogva tudta, „a maradás . . . anyagi és szellemi nélkülözéssel járna” (1945. május 1.). Crnjanski egy negyedszázadnyi időt – kis híján huszonöt hosszú és keserves esztendőt – tölt el emigráns számkivettként Angliában és Londonban, azonban visszatér hazájába, és életének utolsó évtizedét, tulajdonképpen az öregkorát, egyfajta beletörődő csalódottsággal Belgrádban morzsolja le, melyről ott, a messze idegenben, akkor még a hazatérés reménye nélkül (1956-ban) nosztalgikusan ábrándozott. Ez a *Lamentáció Belgráért*, miként utóbb megvallotta, „tűnődés egy életről, amely az övé, de amely nem olyan, amilyenek szerette volna”. Néhány évvel később azután, hogy az óceán partján megverselte ezt a Belgrád-siratást „a távoli hegyként kékülő Avalával”, ifjúkori budapesti ismerősei felől érdeklődve Londonból írta nekem a most már régmúltnak tetsző 1959-ben „Az emberek olyanok, mint a szélhordta, sárga falevelek.”

Úgy látszik, mindketten, Rastko Petrović és Crnjanski is, az idegenben való élet egyazon megpróbáltatásait voltak kénytelenek elszenvedni. Ez a kihívás pedig az idegen környezet nyelvében nyilvánult meg, melyet a létfenntartás szükséglete kényszerített rájuk. A *London regényének* első változatát Crnjanski akkoriban angolul vázolta le, vagy meg is írta, Rastko Petrović hagyatékában pedig ott van a *Szabin nők* című drámája, ez is angol nyelven íródott. Amíg hajdanán, ott, a múlt század eleji Magyarországon, Pest-Budán, a Jakov Ignjatovićnál egy emberöltővel idősebb Vitkovics Mihálytól (1778–1829) természetes volt – sőt, manapság mi is teljesen magától értetődőnek találjuk –, hogy egyként nem állt ellent sem a szerb anyanyelv, sem pedig a magyar nyelv kihívásának, mely utóbbi, kétségtelenül, intellektuális kilombosodásának természetes közege volt, s amelyben jobban feltalálta magát, addig valóban rejtélyesnek tartjuk, s ráadásul kilátástalannak is, mind Crnjanski, mind pedig Rastko Petrović kísérletét, hogy irodalmi műveket alkossanak annak a környezetnek a nyelvén, ahová a sors kényszere folytán belecsöppentek. Borislav Pekićnél az idegen világ effajta kihívása, igen sajátos módon, egy lényege szerint angol, de szerb nyelven megírt regényben, a *Veszétségben (Besnilo, 1985)* nyilvánult meg, a külországi környezettel és a külföld feszültségeivel pedig a *Levelek a messze idegenből (Pisma iz tudine)* és a *Nagy-Britannia*

szentimentális története (Sentimentalna povest Velike Britanije) három kötetében találkozunk.

Ezt a meditatív peremlét tragikumáról és az idegenbe szakadás megpróbáltatásairól Miloš Crnjanski egy Jakov Ignjatovićról szóló, különben ragyogó, ugyanakkor annyira hátborzongató, réges-régi és elfeledett lamentációja lapszéli jegyzeteiként írogatom. Egyszer, még Londonban, az *Örökös vándorlásról* szólva, a számkivetett Crnjanski kijelentette: „Az az író, aki nem osztozik népe sorsában, nem is igazi író.” Az olyan írók sorsán tűnődve, akiknek „élete az Idegenség purgatóriuma és a Haza purgatóriuma között vergődve telt el, miközben annak az országnak a nyelvén gondolkodtak és írtak, amely kiebrudalta őket, vagy amelyiknek ők fordítottak hátat”, Borislav Pekić, ugyancsak Londonban, a következő vigasztaló szavakra fakadt: „Bárhol és bármiképpen él is, az igazi író mindig részese lesz népe történelmének és sorsának.”

„A peremlét tragikuma”, a „népétől távol élő”, azaz, lényegében, a „hazájától távol élő” írónak ez a sorsszerű és meghatározó sajátossága mégis fennáll. Mert az író, aki a peremlét valamiféle elvarázsolt, elátkozott kalodájában kénytelen élni, éppen azért tragikus figura, mert képtelen egyenrangúan osztozni népe sorsában. Borislav Pekić azonban, az *Egy magány portréjában*, minden bizonnyal nem ok nélkül mondja: „Ahhoz, hogy megértsük az emigráció problémáját, nem elég egy emberöltő.”

Van egy fénykép Crnjanskiról, közvetlenül hazatérése előtt a belgrádi *Književne novine* közölte először, ott valahol 1965 nyarán. Amatőr fénykép, látszik. A fényképész úgy kapta lencsevégre Crnjanskít, hogy egy padon ül, mögötte park, ritkás fákkal. A felvétel valószínűleg a Kensington Gardens-ban készült, ez a park esett legközelebb akkori, utolsó londoni lakásához. A sors intézte úgy, hogy az utolsó, háború előtti napokban, valójában olaszországi, tényleges diplomáciai szolgálatának utolsó napjaiban, 1941 márciusának vége felé, amidőn hazája fasiszta megtámadásának és szétbomlásztásának fenyegető réme mindinkább valóságos alakot öltött a létbizonytalanság és a hontalanság veszes kilátásaival együtt, Crnjanski az alábbi mondatokat jegyezte fel Rómában: „Naplemente után leülök egy padra. Beköszöntött a tavasz. Idefehérlik Michelangelo kupolája. Mindenütt a világon – még a koldusoknak is – egy pad vigaszul szolgálhat. Szerke a világon a padok megvigasztalnak és megnyugtatnak. Árnyékunk pedig, bármerre lennénk is egy padon, hűségesen követ a naplementében.”

BORBÉLY János fordítása

Elhangzott 1998. június 26-án azon az ünnepségen, amelyen a szerzőt az Újvidéki Egyetem tiszteletbeli doktorává avatták.